

GRAĐEVINSKA DJELATNOST U PREHISTORISKOM NASELJU VAROŠ KOD KORAJA

Prilikom rekognosciranja terena 1956 god. kod Koraja otkriveno je prehistorisko nalazište Varoš. Ovo otkriće prehistoriska nauka BiH duguje bez sumnje Milici Baum, dir. Zavičajnog muzeja u Tuzli, koja je prva posjetila lokalitet pa i mene tamo odvela. Smatram stoga svojom velikom obavezom da joj se na tome iskreno zahvalim.

Ovaj lokalitet ima oblik jednog većeg uzvišenja-tela, sa dosta nepravilnim oblikom. Prema jugu i istoku on se blago spušta i prelazi u ravnicu, dok je sa sjeverne i zapadne strane prilično strmo otsječen i dosta uzvišen nad okolnim terenom. Djelimično je tome uzrok i kanal sa sjeverozapadne strane koji je iskopan neposredno uz rub uzvišenja, pa je time zahvaćen i kulturni sloj tela.

Okolno zemljište je ravno i dobrim dijelom godine barovito. Prema tim osobinama, prehistorisko nalazište Varoš je srodno sa onim u Grbači i Matiću.

Lokalitet Varoš je smješten u istočnom kraju Luke, doline koja se pruža ispod sela Koraja, a svojim najvećim dijelom je vlasništvo Đoje Gajića iz sela Tutnjevca. Pored velikog tela, koji nosi navedeno ime, postoji i jedan sasvim mali tel. Na njemu nije vršeno nikakvo sondažno istraživanje, no površinski nalazi upućuju na II stratum u Varoši.

U periodu od 9—23 augusta 1957 godine izvršeno je na Varoši prvo iskopavanje pod vodstvom autora. Iskopavanju su prisustvovali Milica Baum, direktor muzeja, Janez Puš, kustos i Ismet Hajro pomoćnik preparatora. Otvorene su dvije sonde: sonda I na južnom dijelu nalazišta i sonda II na sjeverozapadnom njegovom rubu. Prva sonda je zapremala površinu od 8×5 m, a druga 5×5 m. Prema tome otkopana je u cjelini površina od 65 m^2 . Na takvom prostoru mogla se odlično uhvatiti stratigrafska slika u naselju, što je u ovom slučaju naročito važno. Uz to su se mogle pratiti i pojedine građevinske faze. Mislim zbog toga da ovo iskopavanje ne možemo nazvati samo sondažnim, nego malim sistematskim iskopavanjem u Varoši.

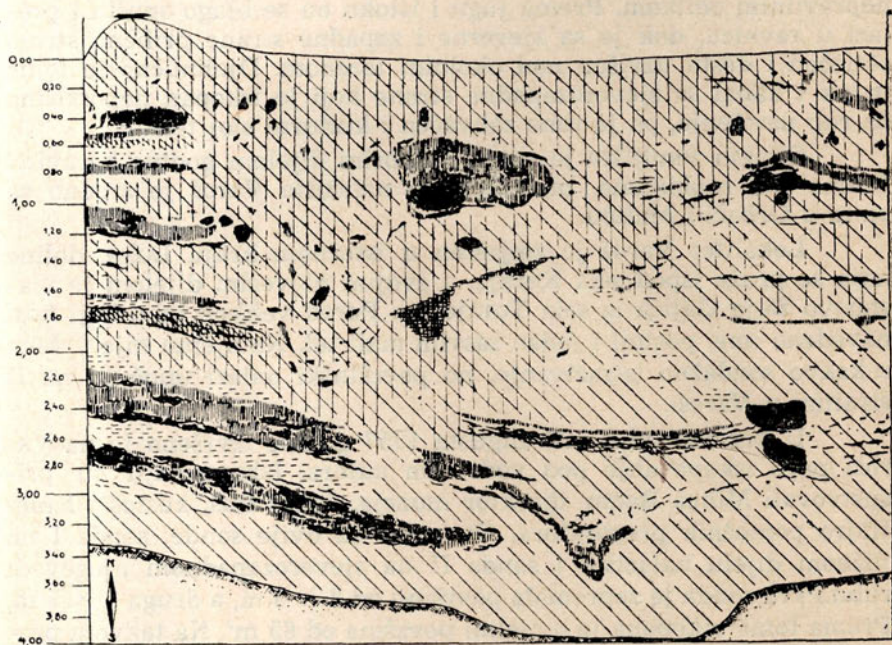
Naročito je dobro što je svaka sonda dala drugačije podatke. Tako je sonda I dala izvanredno lijepo složenu kulturnu stratigrafiju, dok su se u sondi II mogle odlično pratiti građevinske faze u naselju.

Ova druga sonda je zbog toga relativno slabo upotrebljiva u okviru kulturne stratigrafije¹.

Zbog ovakve situacije iznosim ovdje samo podatke o građevinskoj djelatnosti u sondi II. To čini jednu posebnu cjelinu, dok su podaci o kulturnoj stratigrafiji objavljeni u Glasniku Zemaljskog muzeja, N. S. XV, u sklopu ostalih pojava u neolitu sjeveroistočne Bosne. Tamo se može vidjeti topografska skica naselja, kao i položaj obiju sondi u okviru naseljene površine.

Prema podacima koji su se mogli dobiti u dvije iskopane sonde, izgleda da je građevinska djelatnost u naselju bila koncentrisana pored uzvišenih rubova tela, na sjevernom i sjeverozapadnom njegovom dijelu. Tu je upravo i otkopana naša sonda II.

Gotovo čitav kulturni sloj u ovoj sondi je prepun ostataka intenzivne građevinske djelatnosti. Jedna građevinska faza je zamjenjivana drugom, a to se upravo reljefno odražava na sjevernom vertikalnom profilu sonde II, koji je prikazan na sl. 1. U zapadnom

Sl. 1 — Sjeverni profil u sondi II

uglu ovog profila se odlično može pratiti redosljed građevinskih faza prema trakama sa lijepom. U drugim dijelovima sjevernog profila ove linije su isprekidane ili potpuno uništene. Do toga je došlo is-

¹ Ovaj uvod je identičan uvodu o korajskom naselju u GZM, N. S. XV, sv. za arheologiju.

kopavanjem različitih rupa, poravnavanjem terena i s tim u vezi nabacivanjem raznih građevinskih i drugih ostataka itd.

Na osnovu detaljno ispitanih ostataka na pojedinim dubinama kulturnog sloja, kao i na osnovu horizontalnih i pomenutog vertikalnog profila, prići ćemo analizi svake pojedine od zatečenih situacija. Ovo ćemo, naravno, učiniti u razvojnoj liniji; počecemo od najstarijih ostataka.

Kao što se vidi u profilu sl. 1, u zemlji zdravici je bila ukopana jedna veća jama. Ona je imala potpuno nepravilan oblik i neravno dno, a njena sadržina nije pružala ni najmanjeg traga neke građevinske djelatnosti. Prema tome, ovdje se sigurno ne radi o nekoj zemuničkoj nastambi niti o bilo kakvom građevinskom objektu. To će zaista biti samo udubljenje koje je ostalo iza vađenja ilovače za izgradnju drugih nastambi.

Mekana unutarnja sadržina ove jame usloвила je ipak dosta nesigurno tlo za drađevinsku djelatnost iznad nje. Vjerovatno je ovaj fakat uslovio — barem djelimično — i ono povijanje linija sa lijepom, koje vidimo neposredno iznad jame.

Prema prfilu sa sl. 1, u kulturnom sloju su se iznad pomenute jame sačuvali targovi od šest građevinskih faza. Tome bi, naime, odgovaralo šest linija kompaktnog lijepa i izgoretine, koje vidimo u zapadnom uglu profila. Sa izvjesnim malim korekturama ovo bi odgovaralo situaciji na čitvoj površini otkopane sonde II.

Najstariji ostaci jedne građevine sačuvani su u traci lijepa na dubini od 2,70—3,30 m. Dubina varira prema mjestu u kvadratu, jer se je lijep najdublje spustio u sredini sonde — upravo iznad jame, gdje dosiže dubinu od 3,30 metara. Inače, debljina trake sa lijepom i izgoretinom iznosi prosječno 20 cm.

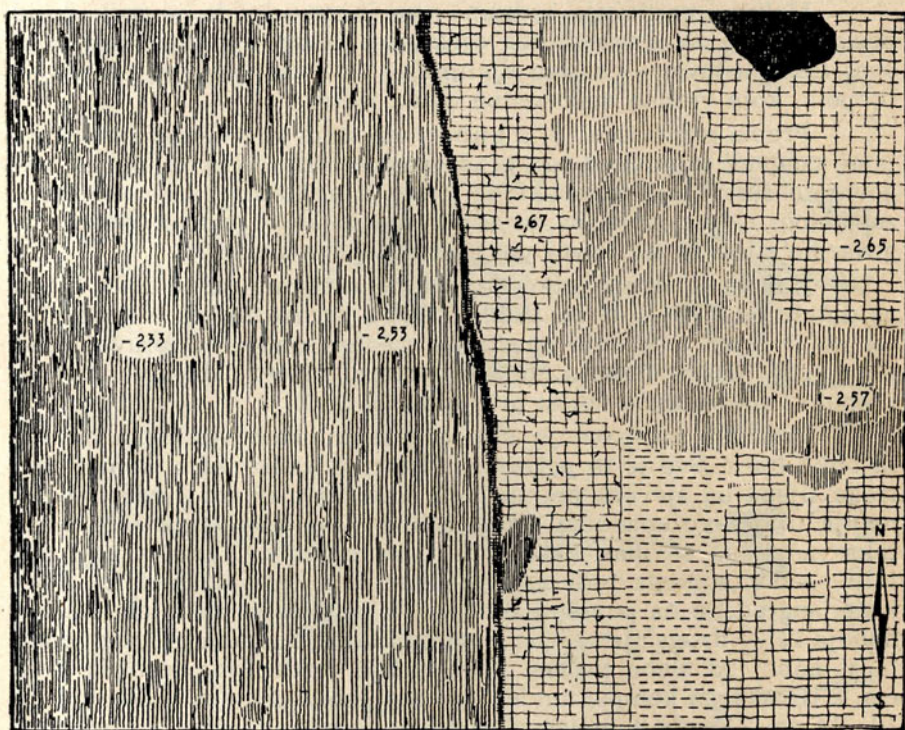
Prilikom iskopavanja nije se mogla ustanoviti neka osnova ili oblik kuće. Sve je to porušeno. Ostala je samo jedna kompaktna traka lijepa od sjevera prema jugu središnjeg dijela sozde i jedna manja u sjeverozapadnom dijelu sonde. Kod ispitivanja ovih ostataka mogli su se ipak ustanoviti neki zanimljivi građevinski detalji. — Prije svega radi se o sačuvanim dijelovima podnice neke kuće, sagrađene na površini zemlje. Ta podnica se sastojala od dva naboja ili — drugačije rečeno — sloja. S donje strane je ležao jedan tanji naboj od slabo pečene zemlje, čija je debljina iznosila 5—8 cm, a iznad toga kompaktna sloj crveno pečenog lijepa u debljini od 10—14 cm. Gornja površina ovog lijepa je bila uglačana i lijepo poravnata. Čini mi se da se ovdje i nije radilo o dva naboja, nego da je prvo dobro poravnata i nabijena zemlja pa onda preko toga premazan lijep. Prilikom pečenja ovako premazanog lijepa podnice, vrućina je djelimično dohvatila i donju nabijenu zemlju. Tako se dobio dojam dva pečena naboja.

Iz ovog se vidi da su već u najstarijoj fazi naseljavanja stanovnici Varoši posvećivali veliku brigu izgradnji podnice u kućama. U kasnijim fazama sistem izgradnje poda je dalje dotjerivan i usavršavan.

Odličan detalj je sačuvan u sjeverozapadnom dijelu kvadrata. Tu je ona mala površina podnice, sa istim građevinskim osobinama o kojima smo ovdje govorili. No, na površini toga dijela podnice sačuvana je jedna ukomponovana »grijalica«. Ova »grijalica« nije posebno rađena pa onda usađena u podnicu, nego je sastavni dio same podnice. Kod izgradnje majstor je jednostavno na ovom mjestu modelovao na površini poda »grijalicu«.

Za našu oblast ovo nije uobičajena pojava. »Grijalice« su izrađivane posebno i onda postavljane na odgovarajuće mjesto. Ova pojava u Varoši ima dvostruku važnost.

Prvo, ona pokazuje nov vid ognjišta sa ukomponovanim »grijalicama«. Uvjeren sam da je ovdje bilo više ovakvih »grijalica« za postavljanje posude na vatru i da je ovaj prostor služio kao ognjište u prostoriji.

Sl. 2 — Drugi građevinski stratum

Drugo, ovaj nalaz pokazuje da su piramidalne izrađevine zaista bile upotrebljavane kod ognjišta. Poznata je stvar da su ove izrađevine uzimane samo kao utezi, a da im je negirana njihova uloga na ognjištu. Nalazi u Zecovima kod Prijedora² i ovi u Varoši

² GZM 1959, str. 26.

sasvim sigurno potvrđuju njihovu upotrebu na ognjištu (prvobitni oblik sadžaka!).

Prema svemu ovom, najstariji građevinski ostaci u otkopanom dijelu dali su podatke o izgradnji poda i o jednoj posebnoj vrsti ognjišta.

Druga podnica je otkrivena na dubini od **2,20—2,80 m**, što je opet zavisilo od mjesta u sondi. Njen nagib isto ide od zapada prema istoku, a zauzimala je čitavu zapadnu stranu sonde. Ova podnica je načinjena od vanredno debelog sloja gline, koji na zapadnoj strani doseže debljinu od 30 cm. Sloj lijepa je vrlo kompaktan i dobro pečen, tako da djeluje kao cigla. Gornja površina je i ovdje bila lijepo uglačana.

Istočni rub podnice se završava jednom relativno pravom linijom. Uz taj rub je zatečeno dosta izgoretine, u kojoj se samo naziru sitniji i krupniji komadi drveta (sl. 2).

Podaci koji su ovdje izneseni ponovno potvrđuju veliku brigu oko izgradnje poda; on je u ovom slučaju još čvršći nego kod one starije građevine. Ostaci izgoretine uz istočni rub govore s druge strane za laganu zidnu konstrukciju. Ona je bila uglavnom od pletera i vjerovatno samo neznatno obljepljena ilovačom. Ravni rub kuće na istočnoj strani je u svakom slučaju dokaz da se mora računati na pravougaone oblike kuće.

U sjeveroistočnom uglu sonde zatečena je na istoj dubini još jedna uža trasa dobro pečenog lijepa. Trasa zatvara gotovo pravi ugao. Pretpostavljamo da je ovo dio poda jedne druge kuće, jer lijep ima iste osobine kao i u pomenutoj širokoj podnici. Biće da je kasnije ukopana neka jama koja je probila i uništila najveći dio poda tako da je ostala samo trasa lijepa koju vidimo na sl. 2. U svakom slučaju ovo će opet potvrđivati četvrtast oblik zgrade.

Kod ovog građevinskog sistema treba iznijeti još jednu pojedinost. Neposredno ispod podnice na istočnoj strani, nađena je na dubini od 2,70 m ljudski statueta od pečene zemlje sa sl. 6b. Druga statueta, ona koju vidimo na sl. 6a, nađena je na dubini od 2,30 m u sjeveroistočnom uglu sonde. Jako sam sklon uvjerenju da su obe ove statue usko povezane sa građevinskom djelatnošću na opisanom nivou. Jedna je nađena neposredno ispod podnice, a druga u uglu gdje je bila vjerovatno iskopana jama. Prema tome i ona je mogla prvobitno da leži pod podnicom.

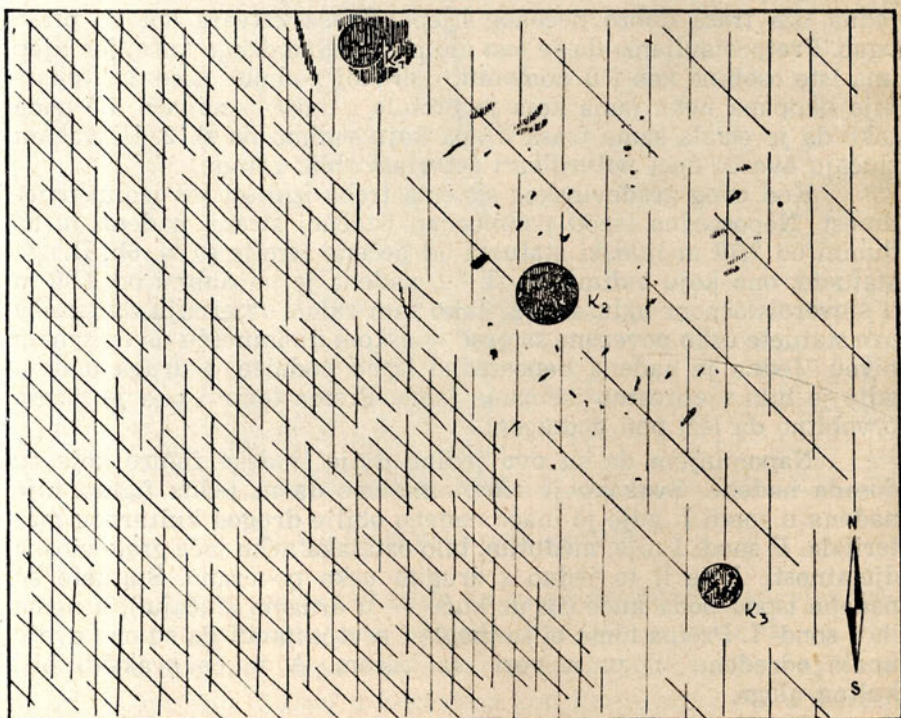
Napominjem da su ovo jedine dvije ljudske figure koje su dosada nađene. Svakako je simptomatično da ni jedna figura nije nađena u sondi I. gdje je inače nađeno obilje drugog kulturnog materijala. U sondi I nije, međutim, bilo ostataka neke jače građevinske djelatnosti. Nije li to jedno s drugim usko povezano. Statuete su nađene ispod poda kuće (ili uz kuću — u drugom slučaju!), a nema ih u sondi I. Prema tome bi se moglo i pretpostaviti da su one ovdje imale određenu ulogu u vezi sa kućom. A to će svakako biti kulturna uloga.

O stilskim i drugim odlikama ovih figura biće još kasnije govora.

Sada bi došla na red treća građevinska faza, čiji su se ostaci bili zadržali na dubini od **1,60—2,40 m**. Linija ove faze je na sjevernoj strani sonde jako povijena. U središnjem dijelu profila sa sl. 1 dio ove trase kao da je propao. Vidi se da su kasnije destrukcije na tom mjestu izvršile vanredno jake poremećaje. Moram ipak reći da u sredini same sonde nije postojala ovako velika visinska razlika. Tu se ovaj pod protezao na dubini od 1,70—2,00 m.

Poslije definitivnog glačanja horizontalne površine kvadrata na dubini od 1,90 m, jasno su se ocrtale tri rupe od stupova. One idu u pravoj liniji od sredine sjevernog ruba do jugoistočnog ugla kvadrata. Srednja rupa je bila najveća i najdublja (ona se protezala u dubinu do 2,50 m), dok su ostale dvije bile plitke i dosizale oko 20 cm dubine od pomenutog nivoa.

Nema nikakve sumnje da ove jame ocrtavaju liniju kućnog zida iz naše treće građevinske faze. One potvrđuju postojanje pravougaonih kuća na površini zemlje, kao i sistem izgradnje zidova sa stupovima. Samo ova tri stupa svjedoče o kombinaciji debljih i tanjih stupova, glavnih nosilaca zidne konstrukcije i onih sporednih. Tek kada bi se otkopala čitava osnova sa ovakvim stupovima, moglo bi se konačno utvrditi mjesto debelih stupova i njihova uloga. Zid između stupova je bio — bez sumnje — od pletera i oblijepljen

Sl. 3 — Treća građevinska faza

ilovačom. Oko središnjeg stupa nađeno je dosta izgoretine od sitnog drveta i granja (vidi sl. 3), a to svakako ide u prilog prednjoj konstataciji. Za laganu zidnu konstrukciju, u kojoj je veću ulogu igrala drvena konstrukcija od obljepa ilovače, govori i izgled profilne trake ove građevinske faze. U njoj se nalazi zaista malo lijepa, a dosta drvene izgoretine. Takav izgled imali su ovi ostaci na svim tačkama gdje su se zadržali.

U ovoj kući je isto tako od interesa nedostatak prave podne konstrukcije, kakve smo redovno sreli u ostalim građevinskim fazama. Zapadno od stupova bio je, doduše, prostor sa jako nabijenom zemljom, ali nije zapažen bilo kakav kompaktniji premaz od ilovače. Ova nabijena zemlja je obično služila kao tvrda podloga za podnu konstrukciju, pa izgleda da će to biti i ovdje slučaj. Podnica je, međutim, bila vjerovatno dignuta poslije rušenja kuće, bačena ili upotrijebljena na nekom drugom mjestu.

I još jedan detalj iz ove faze.

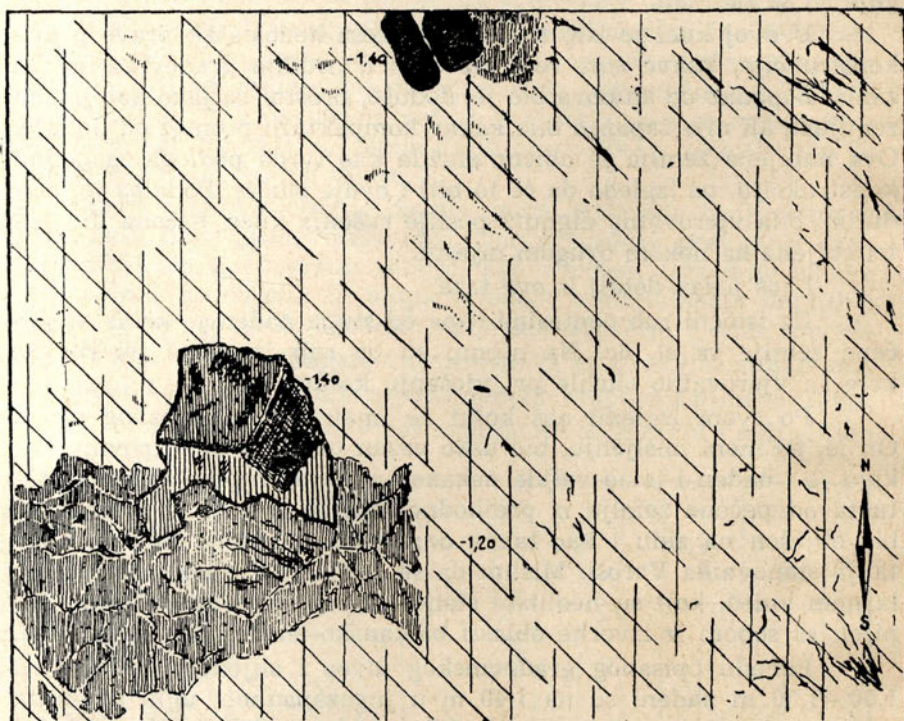
Uz istočni rub centralne rupe od stupa nađen je kolut od pečene zemlje sa sl. 6c. Na njemu su uz rub izrađene tri rupice, koje su vjerovatno služile pri vješanju koluta.

Po svom izgledu naš kolut će imati ulogu sunčanog diska. On je, po mom mišljenju, bio usko vezan uz kuću sa stupovima, uz koju je i nađen i imao valjda nekakav adekvatan položaj kao i statueta od pečene zemlje iz prethodne faze. Naš disk je vjerovatno bio obješen na zidu i kao takav odražavao određena kulturna shvaćanja stanovnika Varoši. Mislim da se ovdje radi o naglašenom solarnom kultu, koji su neolitski stanovnici sjeveroistočne Bosne donijeli sa sobom iz izvorne oblasti balkansko-anadolskog kompleksa.

Između opisanog građevinskog nivoa i slijedeće podnice na 1,00—1,30 m nađeni su na 1,40 m u jugozapadnom uglu kvadrata ostaci jednog četvrtastog ognjišta. Ono je bilo načinjeno na uobičajeni način: debela naslaga lijepa, uglačana površina i dotjerani rubovi. Uz ognjište je bila izdubljena manja jama, u kojoj je zatečena masa luga. Prema tome jama je služila za odbacivanje luga. Na istom nivou su u sredini sjevernog ruba kvadrata nađena dva kamena žrvnja, jedan pored drugog. Prvi od njih je većih dimenzija, debeo i stabilan, pa je služio kao donji kamen. Drugi je dug, uzak i malo uvijen. Po njihovom položaju se vidi da su oni ostavljeni in situ poslije upotrebe. — Prema tome, u međuvremenu između dva građevinska nivoa, funkcionisalo je ovdje vanjsko ognjište sa jednim žrvnjištem. Dakle, vanjska kuhinja.

Neposredno iznad ove vanjske kuhinje dolazili su ostaci četvrte podnice. Ona je zapermala dubinu od 1,00—1,30 m i bila jako oštećena kasnijim ukopavanjima. Jedan kompaktni dio ove podnice ostao je u jugozapadnom uglu sonde (vidi sl. 4), a nešto malo i u sjeverozapadnom njenom uglu. Ovo posljednje se lijepo ocrtava na profilu sa sl. 1.

Ova podnica je bila jako debela i kombinovano građena. Sa donje strane je prvo ležao jedan — već uobičajeni — naboj od prašinate i lužne zemlje. U okvir tog naboja bilo je uključeno i naprijed opisano vanjsko ognjište, sa svom izgoretinom oko njega. Iznad naboja je postavljen tanji sloj crveno pečene zemlje. Njegova debljina nije svugdje jednaka i varira između 5—9 cm. Najzad dolazi ozgo

Sl. 4 — Ostaci vanjskog ognjišta i četvrte podnice

drugi sloj crveno pečene zemlje, koji je bio vrlo tvrd i kompaktan. Njegova debljina iznosila je 15—20 cm.

Kako vidimo, ovo je bila mnogostruka podnica, izgrađena po nekom već ustaljenom sistemu. Debljina od 25—30 cm je vrlo impozantna za kućnu podnicu. Sama ta debljina indicira određenu namjenu, o čemu će još kasnije biti govora.

Već sam naglasio da je četvrta podnica bila jako oštećena, odnosno većim dijelom uništena. Zbog toga ne može ni biti govora o nekim ozbiljnim podacima za oblik kuće kome je ona pripadala.

Konačno imamo gornji građevinski kompleks, peti po redu. Ostaci ove građevinske faze se u sondi II protežu od **0,30 (odnosno 0,40) do 0,85 m** dubine kulturnog sloja. Na izvjesnim mjestima je to sasvim kompaktna podnica, sa čistim profilom, tako da je sistem izgradnje potpuno jasan. Debljina naslaga od 40—55 cm svjedoči o

izvanredno čvrštoj građevini; možemo mirno ustvrditi da se ovdje radi o najčvršćoj podnoj konstrukciji sa kojom smo se dosada sreli u sondi.

Moram podvući da se i ovdje radi samo o ostacima podnice. Nikakvi povezani tragovi od gornje konstrukcije kuće nisu mogli biti ustanovljeni. Izgradnja ove zadnje, ali odlično rađene, podnice išla je ovim redom:

— Po običaju, podnica je ležala na tvrdo nabijenoj zemlji kao podlozi (vidi T. I, 1). U tom pogledu nema nikakve razlike prema prethodnoj fazi.

— Neposredno na nabijenoj podlozi nađen je crveno pečeni lijep, dosta raspucao i ponegdje zdrobljen. Prilikom njegova vađenja ustanovljeno je da je taj sloj lijepa imao sa donje strane paralelno poredane otiske debljeg kolja (vidi T. I, 2). Možemo pretpostaviti da su na nabijenoj podlozi bili poredani paralelni redovi oblica, preko kojih je onda bio premazan debeo premaz lijepa. Ovaj lijep je iza toga dobro ispečen, pri čemu su izgorile donje oblice. Na taj način su ostala s donje strane paralelna udubljenja od oblica koja su onda činila odličnu izolaciju od vlage.

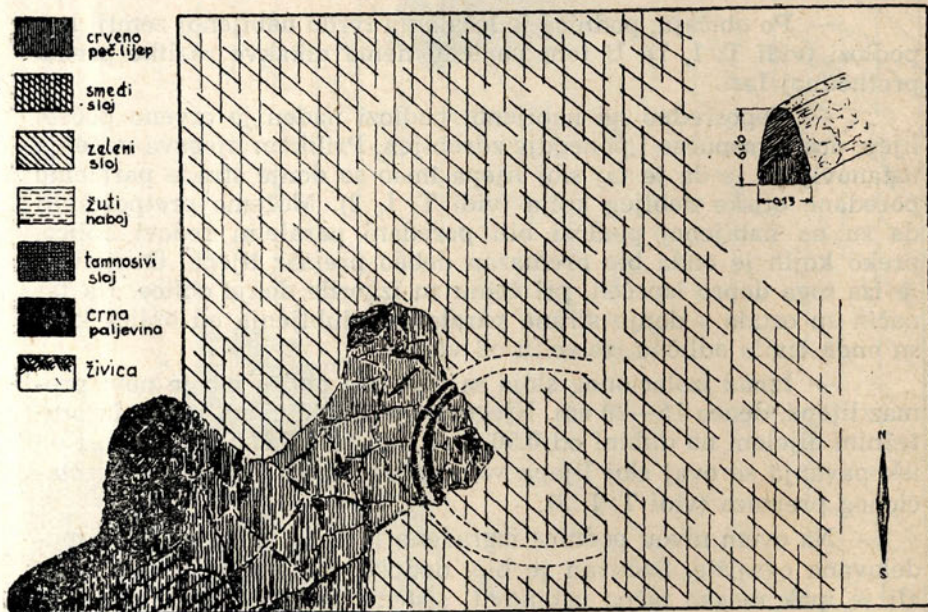
— Iznad izolacionog sloja sa otiscima oblica bio je novi premaz lijepa, debeo 15—20 cm. Njegova gornja površina je ležala pretežnim dijelom na dubini od 0,50 m, a bila je odlično uglačana. Kod iskopavanja se ovaj sloj lijepa vrlo dobro odvajao od donjeg izolacionog premaza (vidi T. I, 3).

Na ovom nivou podnice izgrađeno je onda jedno pažljivo modelovano ognjište. Sačuvan je bio, doduše, samo njegov manji dio ali se ipak mogao tačno ustanoviti sistem izgradnje. Osnovni plašt ognjišta je ustvari dio debelog premaza podnice; leži na gotovo istom nivou i ne odvaja se ničim posebnim od ostale površine podnice. Daleko je važnija izgradnja okolnog vijenca. Oko ognjišta je bio prvo izgrađen jedan niži vijenac, koji je imao četvrtast oblik i činio sastavni dio podnice. To znači da je rađen zajedno sa podnicom i u nju ukomponovan. Posebno je onda izgrađen drugi — gornji — dio vijenca koji je nalijepljen na donju podlogu. Taj gornji dio vijenca je imao koničan oblik, sa unutarnje strane je malo uvijen, tako da je pretstavljao odlično zamišljenu ogradu oko ognjišta (vidi presjek na sl. 5). Oblik ovog ognjišta možemo samo da pretpostavljamo, jer mu je sačuvan malen dio. Taj dio čini jedan luk, koji bi u produžetku formirao valjda potkovičast oblik, prikazan na sl. 5. Pretpostavljam svakako da je ovo ognjište bilo s jedne strane otvoreno za izbacivanje pepela, pa zato i mogu predložiti ovakav oblik.

U jednom docnijem periodu došlo je do ponovnog premazivanja podnice. Gornja ploha bila je uzvišena za novih 10 cm lijepa, koji se prilikom iskopavanja također lijepo odvajao od starije površine. S obzirom na visinu vijenca ranije opisanog ognjišta, smatram da je ognjište ostalo i dalje u upotrebi, iako mu je sada unutarnja površina bila niža od okolnog poda.

— Uz rubove očuvanog dijela podnice nađeno je dosta izgoratine od drveta, a takva ista izgoratina je zapažena i po ostaloj površini kvadrata. Čini mi se opet da će se raditi o lakoj zidnoj konstrukciji od drvenog kostura i valjda lakog premaza.

U vezi sa ovakvom izgradnjom moramo konstatovati da je naša kuća imala divnu izolaciju, mogli bi reći gotovo savršenu. Pored

Sl. 5 — Peti građevinski stratum

debljine poda mnogo su tome doprinosile i šupljine koje su ostale ispod donjeg premaza lijepa. Tu bi se skoro moglo govoriti o nekoj vrsti ventilacije ispod poda.

I druga stvar. Sonda II je iskopana uz sam rub tela u Varoši. Zbog toga je ona prema zapadu i produžena na ovom nivou do samog kraja, jer sam želio ustanoviti da li je pravilna impresija koju smo imali kod prvog pregleda nalazišta. Tada je izgledalo da čitavu zapadnu stranu tela opasuje debeo zid od pečenog lijepa i na taj način ga štiti od okolnog vlažnog terena. Dijelovi takvog »zida« izbijali su na mnogo mjesta na ovoj strani tela.

Prilikom rada na rubu nalazišta ustanovilo se, međutim, da je debela podnica, koju smo naprijed opisali, dopirala do samog ruba naselja. Prema tome neće se ovdje raditi ni o kakvom zidu na zapadnoj strani tela nego o ostacima podnice kuća koje su tu bile poredane. Zemljoradnici su s ove strane tela iskopali u novije vrijeme jedan manji kanal zbog odvođenja vode. Tom prilikom su zasjekli malo i rub tela pa su došli na vidjelo ostaci kućnih podova. — Sada

smo ustanovili pravo stanje stvari, pa ovim ispravljam jednu pogrešnu hipotezu koju sam bio postavio³.

* * *

Na početku smo rekli da profil na sl. 1 indicira šest građevinskih faza. Mi smo ustanovili da je naša zadnja građevina imala izvanredno debelu podnicu, koja je uz to i obnavljana. Zato nema nikakve sumnje da gornje dvije trake lijepa na profilu sa sl. 1 pripadaju ovoj jedinstvenoj podnoj konstrukciji. Ako bi uzeli obnavljanje te podnice kao neku novu fazu, onda bi se to potpuno podudaralo sa izgledom profila. No, mi ćemo ostati kod pet faza, jer to je ustvari tačna slika ustanovljena kod iskopavanja.

Jaka građevinska djelatnost nije dozvolila da se u ovoj sondi onako divno može pratiti kulturna stratigrafija, kako je to bilo moguće u sondi I. Precizno ustanovljena kulturna stratigrafija u sondi I omogućava nam ipak da i ovdje dođemo do sasvim određenih zaključaka.

Izvanredno je instruktivno da se pet građevinskih faza u sondi II potpuno podudara sa pet kulturnih stratuma u sondi I. Tu mislim u prvom redu na brojčani odnos. No, mislim da se ne radi samo o brojčanoj koincidenciji, nego da se radi o jednom stvarnom stratigrafskom odnosu.

Zbog ove podudarnosti sam nekoliko puta detaljno pregledao sve keramičke nalaze iz sonde II. Tu ima zaista miješanja između pojedinih kulturnih stratuma, što je sasvim razumljivo iz navedenih uzroka. Međutim, uz pojedine građevinske faze ipak se izvjesnim dijelom vežu keramičke forme koje su konstatovane u odgovarajućim stratumima sonde I.

a) U najdonjim slojevima naše sonde II vrlo su brojni nalazi keramike sa crnim mrljama, odnosno šarene keramike. Takvi nalazi su se kretali od samog dna kulturnog sloja do dubine od 2,90 m. A to je upravo najtipičnija pojava za najstariji — IV stratum u sondi I'. Pošto je najdonja podnica ležala na dubini od 3,40—2,70 m, potpuno je sigurno da ta podnica pripada najstarijem kulturnom stratumu u Varoši.

b) Na dubini od 2,80 m pojavljuju se prvi put unutra uvučeni valoviti obodi grube keramike. To je upravo keramička forma koja je naročito tipična za III stratum u Varoši. Na 2,20 m javlja je fina keramika sa kratkim cilindričnim vratovima i horizontalnim kanalurama, kao i ukrasima u obliku kružnih udubljenja na trbuhu. Zbog toga bi sasvim lako našu drugu građevinsku fazu uklopili u okvir III kulturnog stratuma u Varoši.

c) Pomenute keramičke vrste, koje se javljaju na 2,20 m, traju samo do 1,90 m. Napominjem da je ta keramika karakteristična

³ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I, Tuzla 1957, str. 210.

⁴ Sve podatke o paralelama u sondi I vidi u članku »Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni«, odjeljak o neolitskom naselju u Varoši, GZM, N. S. XV, sv. za arheologiju.

za III/II stratum ovog naselja. Naša treća građevinska faza obuhvata i ove dubine u sondi II.

d) Na dubini od 1,90 m javljaju se prvi put konične grube noge i one traju sve do dubine od 1,00. Te noge su izrazita svojina II stratuma u Varoši. Dosta je teško povući neku sigurniju granicu između nalaza II i I stratuma u sondi II, jer su nalazi u gornjim dubinama vrlo slabi i jako poremećeni velikom građevinskom djelatnošću kod izgradnje naše zadnje kuće u okviru ove sonde. Po svom stratigrafskom položaju četvrta podnica bi ulazila u okvir slojeva sa koničnim grubim nogama, te bi onda i pripadala II stratumu Varoši. Samim tim naša zadnja — peta podnica bi ulazila u okvir I stratuma.

Napominjem još jednom da u ovoj sondi nema ni govora o onakom finom diferenciranju pojedinih stratuma, kakav je to slučaj u sondi I. Nešto su sigurniji u tom pogledu donji stratumi, a posebno je dobro odvojen najstariji stratum sa šarenom keramikom. Ovdje sam iznio samo bitne elemenete koji bi mogli da odvajaju pojedine stratume i u ovoj sondi. Vidjeli smo da će građevinske faze uglavnom i odgovarati tim stratumima. Prema tome naše građevinske faze bi se uklopile u slijedeće kulturno-hronološke okvire:

1) Najstarija, prva građevinska faza, odgovara IV kulturnom stratumu Varoši, a to znači da je paralelna sa starijim dijelom vinčansko-tordoške faze u Vinči (Vinča A₁ i djelimično B₁)⁵. Ona je mogla da se razvija poslije 2600 g. pr. n. e.⁶

2) Druga i treća građevinska faza odgovaraće III i III/II kulturnom stratumu u Varoši, pa su zato savremene drugom dijelu vinčansko-tordoške faze u Vinči (nešto Vinča B₁, a pretežno Vinča B₂)⁷. U apsolutnom hronološkom smislu ove dvije faze stoje prije 2300 g. pr. n. e.⁸

3) Četvrta građevinska faza je istovremena sa II kulturnim stratumu u Varoši; ona je prema tome paralelna sa starijim dijelom vinčansko-pločničke faze u Vinči (Vinča C)⁹.

4) Zadnja, peta građevinska faza je nastala u sklopu prvog kulturnog stratuma u Varoši i samim tim je paralelna sa mlađim dijelom vinčansko-pločničke faze u Vinči (Vinča D)¹⁰.

Obje ove posljednje faze su se razvijale u okviru vremenskog raspona između 2300—1900 g. pr. n. e.¹¹

Dosada navedenim podacima o građevinskoj djelatnosti i paralelama u kulturno-hronološkom pogledu dali smo početne — dosta sigurne podatke za dalja istraživanja tipa kuće u Varoši.

Među dosada otkopanim kućnim ostacima u sondi II mogli smo zapaziti nekoliko osnovnih zajedničkih karakteristika. Treba ih, čini mi se, ovdje fiksirati.

⁵ Ibid, nap. 36a—38.

⁶ M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe, str. 145—150.

⁷ GZM XV, sv. za arheologiju, nav. mjesto, nap. 40—42.

⁸ M. Garašanin, l. c.

⁹ GZM XV, sv. za arheologiju, nav. mjesto nap. 43—46.

¹⁰ Ibid. nap. 47.

¹¹ M. Garašanin, l. c.

Prije svega opaža se jaka tendencija za izgradnjom solidne i debele podne konstrukcije. U donjim građevinskim fazama, pored poravnatog zemljišta, stavlja se jedan debeo pokrivač od pečenog lijepa. U gornjim fazama pokrivač je kombinovan od dva premaza. Zadnja kuća imala je pored toga i poredane oblice pod donjim premazom ilovače. Kao što vidimo, u toku vremena se pojačavala briga oko izgradnje poda u kući, da bi se dugotrajnim iskustvom došlo do izvanredne konstrukcije sa donjim šupljinama.

Pored općih potreba za ovako solidnim podom, u Varoši je vjerovatno i močvarno tlo oko naselja igralo odlučnu ulogu. Trebalo se je osigurati od vlage, koja je uvijek prijetila ukućanima od podne strane.

Po nađenim dijelovima ognjišta možemo zaključiti da su ona izgrađivana kao sastavni dio podne konstrukcije. Dosada ne bi mogli reći da su postojale i neke zatvorene peći, jer smo našli samo tragove otvorenih ognjišta.

Svakako upada u oči činjenica da nije nađeno mnogo ostataka od zidne konstrukcije kuća. Vidjeli smo uz to da je bilo i dosta izgoretine na sačuvanim rubovima podnica. Sve bi to indiciralo lakšu zidnu konstrukciju od drveta i lijepa.

Sonda II je obuhvatila suviše mali prostor da bi se moglo nešto tačnije reći o obliku kuće u Varoši. Sigurno je da su one bile nadzemne (dakle, ne zemunične). Možemo pretpostaviti da se radi o četvrtastim kućama prema analogijama u odgovarajućim neolitskim nalazištima. Ako uzmemo da je red stupova na dubini 1,90 m sastavni dio zidne konstrukcije, tada je ovaj oblik bar donekle potvrđen.

U cjelini uzeto, Varoš je neolitsko naselje koje je vjerovatno imalo grupisane kuće uz rubove tela, tako da je ostali prostor ostajao slobodan. Takav sistem naselja ostao je za čitavo vrijeme života, što također ukazuje na vrlo snažno njegovanu tradiciju. Izgradnja kuća je tekla po određenim građevinskim navikama i u tom pogledu Varoš pruža izvanredne mogućnosti za dalja ispitivanja.

Pojedine od citiranih arhitektonskih karakteristika odlično vezuju naše naselje sa drugim neolitskim naseljima.

U obradi kulturnog inventara u sondi I ustanovio sam da neolitska civilizacija u Varoši pripada u cjelini vinčanskoj kulturi. M. Vasić je u Vinči otkrio nekoliko osnova četvrtastih kuća. To su četvrtaste kuće sa posebno građenim pećima i zidnom konstrukcijom sa stupovima. M. Vasić, međutim, naglašava da su podovi bili izgrađeni od »cijepanih stabala drveća«, preko kojih je premazan sloj od zemlje pomiješan sa pljevom. Na tako izgrađenim patosima ložena je vatra, da bi se pod ispekao. Zbog toga se na donjoj strani premaza stalno nalaze otisci od drvenih »potpatosnica«¹². U jednom slučaju iz Vinče izgleda da je samo dio zgrade (u kome je nađen veliki pitos za ostavu) bio ovako patosan¹³. Jake podne konstrukcije ustanovljene

¹² M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča I*, str. 10.

¹³ M. Garašanin, *Naselje i stan prvobitnog čovjeka neolitskog doba u Srbiji*, *Istoriski glasnik* 2, 1949, str. 56, odnosno M. Vasić, *Preistoriska Vinča II*, str. 37.

su i u vinčanskim nalazištima na Banjici kod Beograda i Jakovu kod Zemuna¹⁴.

Već ovo nekoliko podataka svjedoči o uskoj povezanosti Varoši sa vinčanskom kulturom i u sistemu izgradnje kuća. A to samo pojačava i inače uske kulturne veze Varoši sa Vinčom. Mislim da je od posebnog interesa identičnost postupka pri stvaranju šupljih otisaka s donje strane poda u Vinči i zadnjoj građevinskoj fazi u Varoši.

Isti ovakav način izgradnje poda poznaju i neolitski stanovnici Ukrajine, koji su gradili vrlo dobro ispitane ploščadke¹⁵. Gornji pre-maz na podu u ploščadkama je ponekad i više puta obnavljan, baš kao što je slučaj u posljednjoj građevinskoj fazi u Varoši. Dole je obično bila naslagana drvena podloga, pa istom preko nje pre-mazana ilovača. Dakle, sasvim ista tehnika kao u Vinči ili Varoši. Dobro građeni i debeli podovi u ploščadkama su posebno primjećeni u prostorijama koje su služile za ostavu, što svakako stoji u vezi sa potrebom izolacije od vlage i zaštite od glodara¹⁶.

Kao što iz svega izlazi, vidimo da se ovi detalji u Varoši podudaraju sa situacijom u vinčanskoj kulturi i ukrajinsko-moldavskom kompleksu. Pošto Varoš prema keramičkim nalazima u cjelini pripada vinčanskoj kulturi, građevinske sličnosti upotpunjavanju dokraja sliku o povezanosti Varoši sa Vinčom. U tom slučaju nas ne iznenađuju ni veze sa moldavsko-ukrajinskim kompleksom.

Iako u Varoši nisu dosada pronađene zatvorene peći, pomenuta ognjišta ipak pripadaju jednom od opće razvijenih tipova ognjišta u neolitskom svijetu¹⁷. Zato ne možemo govoriti o nekom izuzetku, riti o nekim posebnim vezama koje bi indicirala ova ognjišta.

Na osnovu dosada prikupljenih podataka u sondi II, mi smo izveli one zaključke za koje smo smatrali da imamo dovoljno argumentata. Dalja razmatranja bi bila suviše hipotetična i za to se od njih uzdržavam.

Napominjem da se u novije vrijeme pojavilo više solidnih rasprava i studija o neolitskoj kući i tehnici njene izgradnje, pa smo sada već prilično dobro obavješteni u tom pogledu¹⁸. S druge strane, jako smo oskudni sa podacima o neolitskim kućama (osim zemunica) u našoj zemlji. Čini mi se da je u tom pogledu naročito loša situacija u Bosni i Hercegovini. Naselje u Varoši nam je pružilo dosta solidne

¹⁷ O. Menghin, Die Bauwerke der jüngeren Stein- und der Bronzezeit, Hanbuch der Archäologie, IV Lief., S. 132.

¹⁸ Pored navedene studije O. Menghina, vidi na pr. Ed. Sangmeister, Zum Charakter der Bandkermischen Siedlung bei Bochum und ihre Parallelen in Mitteleuropa, 33. Bericht der R. G. K., S. 61ff.; M. Garašanin, Naselje i stan prvobitnog čoveka neolitskog doba u Srbiji, Istoriski glasnik 2, 1949, str. 38 i dalje; B. Schweitzer, Megaron und Hofhaus in der Aegaeis des 3—2 Jahrtausends v. Chr., Annual of Brit. Sh. at Ath. 1951, p. 160 ff., Vitd.

¹⁴ Za podatke zahvaljujem susretljivosti kolega u Gradskom muzeju Beograda i Zemuna.

¹⁵ T. Passek, Tripiljska kultura (1940, 1941); vidi i J. Neustupny, Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens, Slovenska archeologia VI-2, 1958, S. 262.

¹⁶ M. Garašanin, Problem podunavskog i ukrajinskog neolita u svetlosti novih arheoloških rezultata, GZM 1953, str. 52.

početne podatke. Na osnovu njih su se mogli izvesti neki skromni zaključci, no ostaju otvorena pitanja o obliku kuća, o broju i rasporedu prostorija u njima, kao i o odnosu između pojedinih kuća. Mislim da je Varoš idealno neolitsko nalazište za ovakva ispitivanja. Nalazište je gotovo neoštećeno, sloj dovoljno debeo, nalazi dobro konzervirani, a uz to kultura sasvim određena. Pored pojedinih kuća, ovdje bi se odlično mogao rekonstruisati oblik čitavog naselja, a to znači da bi vjerovatno dobili sjajne podatke za razmatranje društveno-ekonomskih odnosa u ovakvom jednom neolitskom naselju. Ako bi Zavičajni muzej u Tuzli preduzeo ovako opsežne istraživačke radove u Varoši, sigurno bi dao jedan dosta krupan prilog prehistorijskoj arheologiji Bosne i Hercegovine.

U vezi sa nalazima u sondi II, treba se još jednom vratiti na nalaze figuralne plastike i simboličkog koluta (koji će svakako označavati kult sunca).

Po tehnicu izrade, obliku i načinu urezivanja pojedinih detalja nađene dvije figure bi odgovarale figuralnoj plastici iz Vinče u okviru vinčansko-tordoške faze¹⁹. To je sasvim u skladu sa ostalim zapažanjima u odnosu prema Vinči. Mnogo je, međutim, zanimljivije da je jedna od figura nađena neposredno ispod podnice kuće u drugoj građevinskoj fazi, a druga je mogla takođe da bude pod podnicom. Zato su ove figure vjerovatno igrale određenu kultno-simboličnu ulogu kod izgradnje te kuće.

Poznata je stvar da je u okviru ukrajinsko-moldavskog neolitskog kompleksa, odnosno u Tripoljskoj i Cucuteni kulturi, postojao običaj stavljanja žrtvenih priloga u iskopane jame ispod kućne podnice. Među priložima se ponekad nalaze i ostaci dječijeg kostura²⁰. To bi se naravno odnosilo i na životinjske žrtve, čiji su ostaci najčešće nađeni pod podnicama kuća u ovom kompleksu.

Zašto spominjemo ove žrtve u moldavsko-ukrajinskom kompleksu?

One su stavljene pod pod i svakako će imati onu ulogu koju im daje H. Dumitrescu²¹. No, na istom mjestu su stavljene i naše figure od pečene zemlje. Obe uz to nemaju glavu, a ona na sl. 6, b je i nekoliko puta izlomljena. Zar ne bi bilo logično pomisliti da su ove plastične izrađevine ispod poda mogle imati istu onu magičnu ulogu kao i pomenute žrtve u moldavsko-ukrajinskom kompleksu?

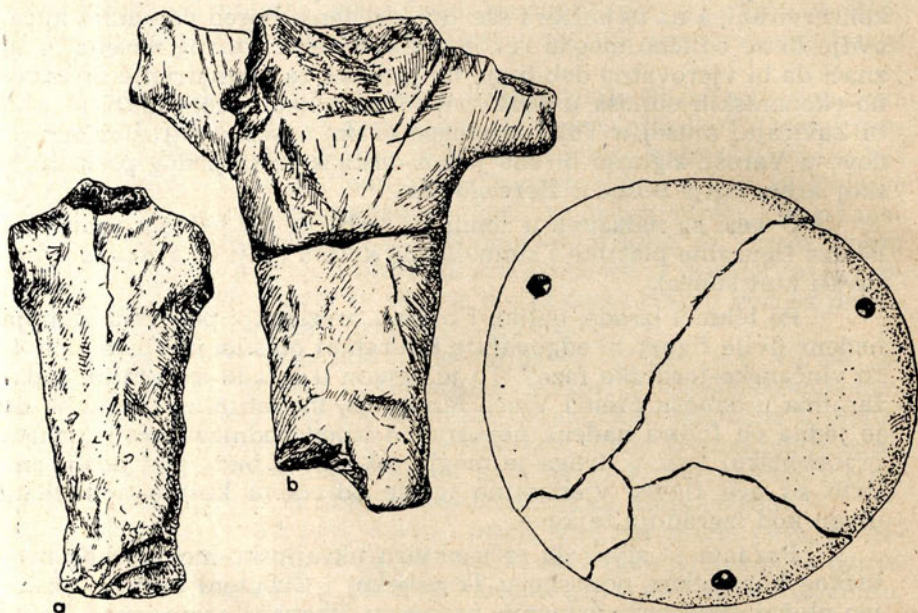
Nemam još ni izdaleka dovoljno argumenata da bih nešto sigurnije u ovom pogledu tvrdio. Postavljam samo jednu početnu hipotezu. O njoj bi se moglo dalje razmišljati i na njoj dalje raditi, tek poslije većih iskopavanja, odnosno eventualnih novih podataka

¹⁹ M. M. Vasić, Preistoriska Vinča III, sl. 213, sl. 160, sl. 172.

²⁰ Vidi podatke kod Hortenzije Dumutrescu, Une decouverte ayant trait au rite d'enterrement dans l'aire de la culture de la ceramique peinte Cucuteni-Tripolye, Studii si Cercetari de Istorie Veche V — 1954, p. 399—429.

²¹ Ibid.; Usporedi: Dž. Frezer, Zlatna grana, str. 538 i dalje i S. Trojanović, Glavni srpski žrtveni običaji, Etnološka grada i rasprave, Bgd. 1911, str. 100—104.

u tom pravcu. Ova, samo spomenuta, mogućnost još više potkrepljuje moje stanovište da bi dalje iskopavanje u Varoši dalo izvrsne rezultate u više pravaca. Ono bi možda pomoglo i rješavanju ovako složenih pitanja duhovne kulture neolitskih stanovnika kod nas.

Sl. 6 — Ljudske figure i kolut od pečene zemlje (3/5)

LES CONSTRUCTIONS DANS L'AGGLOMÉRATION PRÉHISTORIQUE DE VAROŠ, PRÈS DE KORAJ

Cette localité néolithique est située au Nord-est de la Bosnie, et l'archéologie doit sa découverte à Milica Baum, directrice du Musée régional de Tuzla. Des fouilles préliminaires ont été effectuées dans cette localité du 9 au 23 août 1957; deux sondages ont été pratiqués: la sonde I se trouve dans la partie sud du terrain de fouilles, et la sonde II à la limite nord-ouest de ce dernier. La sonde I a permis de suivre parfaitement la stratigraphie des différentes civilisations, et la sonde II le développement des procédés de constructions dans ladite agglomération. Cet article se borne à présenter les données relatives à la constructions obtenues grâce à la sonde II, alors que la stratigraphie des civilisations, avec la documentation nécessaire, est publiée dans le «Glasnik zemaljskog muzeja» N. s. XV, archéologie, Sarajevo, 1960/61.

Nous basant sur des profils horizontaux et verticaux, ainsi que sur les vestiges de construction découverts, nous avons pu constater que l'agglomération de Varoš présente cinq phases de construction.

Le plancher d'habitation le plus ancien a été découvert à la profondeur 2,70 à 3,30 m (la profondeur varie selon les différentes parties du carré). Le plancher ainsi conservé était enduit d'une couche d'argile de 10 à 14 cm. d'épaisseur, recouvrant une autre couche de terre calcinée fortement tassée d'une épaisseur de 5 à 8 cm. A un endroit de ce même niveau on a découvert, conservée, une construction pyramidale (dans la construction du plancher), représentant vraisemblablement une partie de foyer fixe.

Un second plancher a été découvert à la profondeur de 2,20 à 2,80 m. Il était encore plus solide, et son épaisseur atteignait 30 cm.; tout près de son bord on a trouvé en assez grande quantité des restes calcinés de bois de construction (Pl. 2). Sous le plancher de cette maison on a découvert une statuette à 2,70 m., tandis que la figurine à 2.30 m, a été trouvée tout près du plancher.

Les restes du troisième niveau de construction se trouvaient à la profondeur de 1,60 à 2,40 m. La découverte la plus importante est celle de trois trous laissés par les piliers qui marquaient la ligne droite d'un mur (Pl. 3). En fait de plancher, on n'a trouvé que de la terre fortement tassée, sans enduit d'argile.

Entre le troisième niveau de construction et le plancher suivant, on a trouvé, à la profondeur de 1,40 m. — dans l'angle sud-ouest du carré — les vestiges d'un quatrième foyer, et un peu plus loin deux meules. Il s'agit là sans doute d'un foyer extérieur, où l'on pouvait moudre.

Le quatrième plancher gisait à une profondeur de 1,00 à 1,30 m.; il était fort massif et sa construction présentait plusieurs éléments: sur le sol tassé et aplani se trouve une première couche d'argile de 5 à 9 cm., puis une seconde couche de 15 à 20 cm.

Enfin, la cinquième phase de construction s'étendait à une profondeur de couche de 0,30 à 0,85 m. Le plancher de cette habitation présentait les phases de construction suivantes:

a) Le plancher avait pour base une couche de terre fortement tassée.

b) Au-dessus de cette couche tassée se trouvait une couche d'argile présentant à sa partie inférieure des empreintes de rondins (Tab. I, 2). Par conséquent il y avait là, sur le sol tassé, des rangées parallèles de rondins, recouverts d'une couche d'argile, ultérieurement cuite. Une fois consommés, les rondins laissaient des cavités d'isolation à la surface inférieure de l'argile.

c) Au-dessus de la couche d'isolation, on posait une nouvelle couche d'argile, d'une épaisseur de 15 à 20 cm.

d) On a découvert à ce niveau, construit dans le plancher, un foyer, probablement en forme de fer à cheval, avec une double couronne. (Pl. 5).

e) A la période suivante, le plancher a été recouvert de nouveau d'une couche d'argile de 10 cm.

f) On a découvert près des bords conservés du plancher des vestiges de bois calciné en assez grande quantité, ce qui indiquerait un mur de construction plus légère.

D'après les vestiges de construction découverts dans la sonde II, on peut constater une tendance marquée à construire des planchers solides et épais. Dans les phases de construction plus anciennes on plaçait, sur le sol déjà tassé, une couche épaisse d'argile cuite. Dans les phases plus récentes, cette couche était étendue en deux fois. La dernière habitation présentait en outre des rondins alignés sous la couche inférieure d'argile.

A en juger par les éléments de foyers découverts, nous pouvons conclure que ces derniers étaient partie intégrante du plancher. Actuellement nous ne pourrions dire s'il existait des fours fermés, car nous n'avons trouvé que des vestiges de foyers ouverts.

C'est un fait frappant que nous n'avons pas découvert une grande quantité de vestiges de murs d'habitations. Nous avons constaté également la présence, en assez grande quantité, de bois calciné sur les bords conservés des planchers. Tout ceci indiquerait une construction de murs assez légère, faite de bois et d'argile.

Après comparaison des éléments découverts dans la sonde I, nous pouvons conclure que les phases de construction I—III appartiennent, du point de vue de la chronologie des civilisations, à la phase Vinča-Tordos de Vinča, et les deux dernières appartiennent à la phase Vinča-Pločnik de Vinča. Le caractère des vestiges de construction, lui-même, indique des liens étroits avec le groupe de civilisation de Vinča, et, par l'intermédiaire de ce dernier, avec les civilisations correspondantes du sud-est de l'Europe^{12—18}.

Varoš est une agglomération néolithique dont les maisons étaient probablement groupées près des bords du tell de sorte que le reste de l'empla-

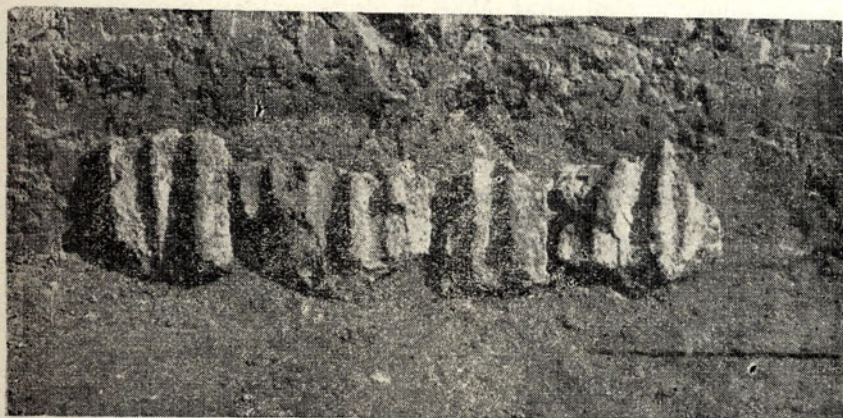
cement était libre. Aussi longtemps qu'a duré son existence, cette agglomération a conservé la même disposition, ce qui indique également qu'elle possédait une tradition soigneusement entretenue. La construction des habitations s'effectuait selon un ordre et des procédés traditionnels et à cet égard Varos présente d'excellentes possibilités pour des fouilles futures.

L'auteur estime enfin que les statuettes de terre cuite découvertes là ne devraient pas être considérées séparément des rites accompagnant la construction des habitations. Aucune de ces statuettes n'a été découverte dans une couche de civilisation intacte, ce qui confirmerait également cette interprétation. Les fouilles systématiques qui seront effectuées dans cette agglomération montreront si ces statuettes ont vraiment joué un rôle rituel lors de la construction des habitations.

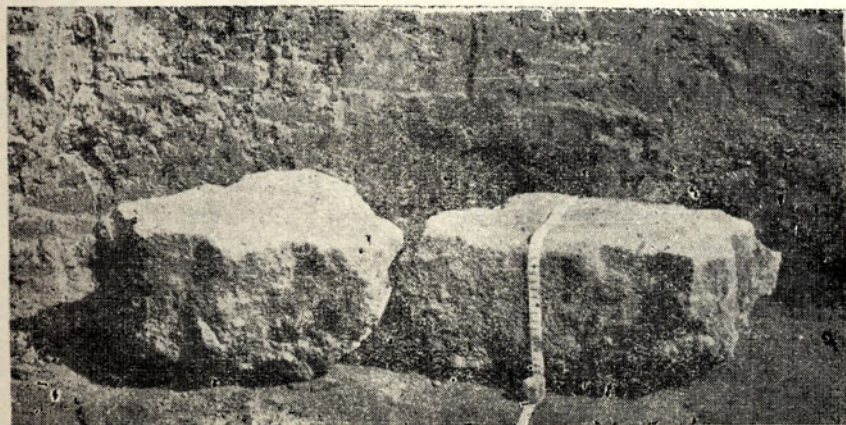
Tabla I

1

2

3